

Віталій ЩЕРБАК

ПРАВОСЛАВНА РИТОРИКА БОРОТЬБИ ЗА КОЗАЦЬКУ АВТОНОМІЮ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Значення конфесійного фактора в житті ранньомодерного суспільства важко переоцінити. Він становив домінанту морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи і цілих верств населення. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло в Україні після Берестейської унії 1596 р., що відбивалося у виступах православної шляхти на сеймиках та сеймах, творах письменників-полемістів, діяльності братств. Проте найбільш дієвою потугою щодо відстоювання православ'я стало козацтво. Запорукою успіху виступив тісний союз очільників Війська Запорозького із вищими ієрархами української православної церкви. Кожна із сторін ставила свою мету, проте завдання щодо її досягнення часто мали суголосний характер. Боротьба козаків за станові права ішла поруч з обстоюванням православної віри і зміцнення сили, на яку могло опертися православне духовенство в умовах католицької експансії в Україні.

Дана тематика частково висвітлювалася у вітчизняній історіографії. Так, Михайло Грушевський подав розлогу картину боротьби козацтва за станові права і привілеї¹. На соціальному чиннику розгортання козацького руху акцентував увагу Володимир Голобуцький², а роль конфесійного фактора у формуванні козацького стану проаналізував автор цієї розвідки³. Проте поза увагою залишалося питання ролі православ'я у формуванні ідеї козацької автономії. З'ясування підвалин автономістських настроїв козацтва в Речі Посполитій та ролі в них конфесійних питань і є завданням статті.

Сучасне поняття автономії – особливого статусу утворень, які існують в межах тієї чи іншої держави на засадах широкого самоврядування, некоректно беззастережно застосовувати до ранньомодерної доби. Разом з тим, власне, самоврядування є засадничим принципом окремішності, що узаконюється правовим чином. Факт визнання здійснювався, як правило, на підставі сформованого явища,

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 7, 8.

² Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994.

³ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2006.

тривалість становлення якого була різною. Ця теза цілком адекватна до генези ідеї козацької автономії в межах Речі Посполитої.

Цілком очевидно, що Запорозька Січ не мала окремого правового статусу, але відсутність юридичних засад не заперечує факту існування у другій половині XVI ст. утворення зі специфічним самоврядуванням. Власне, воно поклато початок уявленням про запорозьку громаду як самодостатнє військово-політичне об'єднання у відносинах не лише з урядом Речі Посполитої, а й із зовнішнім світом. Кошовий устрій передбачав функціонування козацької ради, яка вирішувала найважливіші питання життя громади через вузьке коло урядовців-старшин на чолі з отаманом. Тобто, на Запорожжі існувала фактична автономія, означена у вітчизняній історіографії, як «козацька християнська республіка»⁴. Пріоритетними її ціннісними орієнтирами визнавалися лицарська гідність та боротьба проти ворогів православ'я.

Окремі елементи автономії Запорозької Січі вже наприкінці XVI ст. під час козацьких повстань поширюються на волості. На контрольованих повстанцями територіях ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, місцеві урядовці неодноразово зверталися до вищих державних інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що старший реєстру Війська Запорозького Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти. – В. III.) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив, попустошив..., до ґрунту хотів вивернути все коронне прикордоння і нас всіх вирізати»⁵. Тут же О. Вишневецький зазначав про намір козацького ватажка піддатися під верховенство московського царя. Польський хроніст Марцін Бельський писав навіть, що Криштоф Косинський прагнув до чогось більшого, ніж «завдати шкоди» князю Костянтину Острозькому⁶. Тривога шляхти звучала і в зверненні від 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду. За її твердженням, козаки на Волині «до присяг на послушенство своє примушають»⁷. Наслідком шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, зазначалося: «людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях»⁸.

⁴ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. Київ, 1992.

⁵ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620.* Kraków, 1886. S. 27.

⁶ *Kronika Polska Marcina Bielskiego.* Sanok, 1856. T. 3. S. 1189.

⁷ Архив Юго-Западной России. Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 39.

⁸ *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів.* Київ, 1993. С. 346.

Численні скарги шляхти мали місце і в наступні три роки. Із Брацлавщини повідомлялося про скасування козаками місцевої адміністрації, обкладання шляхетських маєтностей контрибуцією і встановлення власного присуду. Михайло Грушевський припускав можливість погроз козацьких ватажків на адресу польсько-шляхетського режиму⁹. Не заперечуючи цієї тези, зазначимо, що відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища, а також продуманих і корегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню, ставлять її під сумнів. Інша річ, як уявляли собі задум козаків їхні супротивники. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський у листі до короля Сигізмунда III з обозу над Супоем від 21 травня 1596 р. писав: «Гидко й згадувати про що думало те свавільство, в яких виразах воно згадувало маєстат вашої королівської милості, які замисли мало про Краків, славу столицю вашої королівської милості, про розбиття і винищення шляхетського стану»¹⁰. Під час розмови у Варшаві папського кардинала Енріко Гаetano з канцлером Яном Замойським, останній зазначав, що на переговорах Семерія Наливайка з посланцем австрійського ерцгерцога Максиміліана виношувались «антипольські плани». Зраду короні Речі Посполитої польська знать вбачала також у прийнятті запорозькими козаками корогви від німецького імператора Рудольфа II. Навіть після Солоницької різанини, зважаючи на зростаючу козацьку силу, Станіслав Жолкевський писав до короля про необхідність «для постраху розложити військо (на Подніпров'ї. – В. Ш.), а і то теж річ не менш потрібна, аби ваша королівська милість зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (окремим виступам. – В. Ш.) чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати»¹¹. Для глибшого переконання гетьман пропонував суворо покарати призвідців повстання.

Очевидно, що саме знання козацьких настроїв надихнуло київського католицького єпископа Йосипа Верещинського у 1596 р. розробити проект організації Задніпровської козацької держави, очолюваної князем. Військова влада, згідно з цим проектом, мала належати гетьману Війська Запорозького. Кожен із 13 полків поставав не лише як військовий підрозділ, а й як адміністративно-територіальна одиниця. На полковника покладалося виконання функцій місцевої військової та цивільної влади. Показово, що за полком закріплювалася земельна власність, що мало б вирішувати питання матеріального забезпечення Війська Запорозького¹².

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 306.

¹⁰ Pisma Stanisława Żółkiewskiego. Lwów, 1861. S. 151.

¹¹ Listy Stanisława Żółkiewskiego. S. 80.

¹² Сас П.М. Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Черкаси, 1992. С. 59–61; Wereszczynski J. Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Киев, 1911. Вып. 1. С. 12–15.

Таким чином, єпископ Йосип Верещинський зробив важливий крок на шляху до формування програми козацького автономізму. Проте польські урядовці відхилили проєкт, оскільки його розробником розвінчувалося стереотипне уявлення про козаків як найманців і свавільних вояків. На думку Верещинського, вони такою самою мірою лицарі, як і шляхта, і можуть розраховувати на статус повноцінних підданих Речі Посполитої. Навіть поразка повстань 90-х років XVI ст. не зупинила апеляції козацтва до лицарських ідеалів і намагань визнання «коронними синами», з претензіями на право щодо придніпровських земель як ареалу своїх виняткових інтересів.

Відстоювання козаками прав і привілеїв хронологічно співпало із політикою уряду Речі Посполитої в конфесійній царині на початку XVII ст. Підтримка католицизму та уніатства зумовлювала утиски православ'я в Україні. Відповідно спостерігаються прояви солідарності козацтва з духовенством перед спільною загрозою. Так, навесні 1610 р. уніатський митрополит Іпатій Потій намагався підкорити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він прислав до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я почувало за собою озброєну силу козацтва. Виклик Грековичем київських священників до Софіївського собору на спільну відправу не мав успіху. Навпаки, духовенство повело агітацію серед парафіян, застерігаючи: тих, хто прийде до церкви, будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків розташувався перед Софією, зупиняючи прибулих міщан¹³.

Грекович запечатав церкву, щоб не дати православним провести свою відправу. Козацька депутація на чолі з Григорієм Середою, з свого боку, подала протестацію до київського гродського суду від імені запорожців проти звинувачення їх уніатським митрополитом. «И мы теж, – зазначалося в документі, – яко сынове тоеж соборное апостольское восходное церкви будучи, именем всего Войска козаков Запорожских... до их милости панов народов тое православное веры и религии старожитное и при особах духовных не отсчепенцах (уніатах. – В. Щ.) и не отмитных переставати головы против упорови квалт в релее нашей старожитной православной чинить хотячи, протестуемся»¹⁴. Прагнення боронити старожитну православну віру простежувалося і в листі козацького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоеводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: «За церковь нашу восточную а за веру греческую головы свои быхмы мели вси положить... и боронить словом нашим рыццерским обецуем»¹⁵. Тут же містилося попередження: якщо уніатський намісник не зречеться свого наміру, над ним буде вчинено розправу.

Спільні виступи українського козацтва та православного духовенства зумовлювалися також відмовою вального сейму розглянути питання «грецької віри» та

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1865. Т. 2. С. 56.

¹⁴ Там же. С. 59.

¹⁵ Там же. С. 66.

участю запорожців у походах коронного війська до Московії. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацьке свавілля» у рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. Незважаючи на грізні урядові постанови, козаки не визнавали старостинської влади і чинили різні форми власного правосуддя. У 1616 р. один із послів звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку»¹⁶. Можна було б вважати таку оцінку перебільшенням, якби вона час від часу не повторювалася.

Значення конфесійного чинника у відстоюванні козацьких прав виразно проявилось під час місії єрусалимського патріарха Феофана в Україну 1620 р. Вже на кордоні з Московією його зустрів гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний і супроводжував до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливою козацькою охороною. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало тривогу польських властей.

Занепокоєння мало підстави, адже цим візитом скористалося українське духовенство. В його колах стверджувався намір без згоди короля відновити православну церковну ієрархію. Це питання стало головним на зборах, скликаних під час храмового свята 15 серпня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами та православними шляхтичами звернулися з проханням до патріарха Феофана здійснити акт хіротонії. Вагання останнього і побоювання «біди від короля та поляків» розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріарху безпеку при виїзді з України. Визначальна роль козацтва у відновленні православної ієрархії підкреслена в «Протестації» Йова Борецького: «люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана. – В. Ш.) сказали: “Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не залишив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів”»¹⁷. Як наслідок такої заяви, у жовтні 1620 р. патріарх Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та п'ятьох православних ієрархів у сан єпископів¹⁸.

Розуміння політичної ситуації українським духовенством простежувалося і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку 1621 р., де вирішувалося питання участі у війні з Туреччиною. На раду прибули митрополит Йов Борецький, володимирський єпископ Іезикиїл Курцевич і 300 священників. Митрополит

¹⁶ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 124.

¹⁷ *Борецький І.* Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. Київ, 1988. С. 317.

¹⁸ *Жукович П.* Сеймовая боротьба православного западнорусского дворянства с церковной уний. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 3. С. 43–44.

закликав запорожців боронити православ'я від «бусурманів»¹⁹. Від імені Війська Запорозького до короля направилось посольство на чолі з Петром Сагайдачним.

Як повідомляв один з уніатських публіцистів, зміст петиції, поданої козацькими послами, зводився переважно до владнання релігійних справ. Насамперед, це стосувалося затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів на їх урядах та скасування універсалів, виданих проти православних за останній час. При умові виконання цих вимог козаки зголошувалися послужити Речі Посполитій²⁰.

Після успішного завершення Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх вимог, в тому числі й конфесійних. До Варшави знову відправилось посольство запорожців. Один із пунктів їх петиції стосувався «заспокоєння віри нашої старинної грецької». Відмова Сигізмунда III задовольнити прохання козаків зумовила подальше загострення соціальної напруги в Україні, а в 1625 р. на Подніпров'ї спалахнуло нове повстання.

Силою зброї карателям не вдалося залагодити конфлікт, натомість постала компромісна Куруківська угода, в якій козаки домоглися обстояти свої права на певній території. Один із пунктів договору містив положення про формування шести реєстрових полків за територіальним принципом – Білоцерківського, Переяславського, Корсунського, Канівського, Чигиринського і Черкаського. Очевидно, саме на підставі цього документа сформувався вимоги повстанців на чолі з Тарасом Федоровичем у 1630 р. про відведення коронних військ західніше Білої Церкви. До речі, в гетьманських універсалах, поряд із козацькими вимогами, вперше містилося гасло «боротьби за віру». На релігійному аспекті повстання під проводом Федоровича наголошував і коронний гетьман Станіслав Конєцпольський у своїй реляції на сеймі 1631 р.: «Поспіли до них листи від декотрих осіб духовних і світських, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, щоб за віру стали; ці намови роздратували чернь і всю Україну розбурхали, так що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі»²¹.

Чіткіше означення теренів, які козаки готові були обстоювати, містить рішення Корсунської ради 1632 р., де було декларовано, що «им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр»²². Вперше козаки висунули ідею відстоювання своїх прав на певній території, а саме Лівобережній Україні. По суті, йшлося про наміри утворення власної козацької республіки.

¹⁹ Викул П. Киевский митрополит Иов Борецкий (1620–1631 гг.) // Подольские епархиальные ведомости. № 27. 1894. С. 48.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.7. С. 465.

²¹ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 239.

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. Москва, 1953. Т. 1. С. 129.

Того ж року під час королівської елекції козацтво доклало немало зусиль до появи «Статей для заспокоєння руського народу», якими в Україні та Білорусії легалізувалася православна церковна ієрархія. Центром митрополії визнавався Київ. Спеціальна комісія, створена на коронаційному сеймі, мала зайнятися перерозподілом церковних володінь між православними і уніатами. Важливим чинником стабілізації православ'я стало утвердження на посаді митрополита київського і галицького Петра Могили, офіційно визнаного урядом Речі Посполитої.

Легалізація православної церкви в Україні мало вплинула на практику діяльності місцевих адміністраторів. Проводячи урядову політику, вони всіляко підтримували позиції римо-католиків та уніатів, незважаючи на постійні протести православних. Настрої останніх яскраво проявилися під час чергового масштабного козацького повстання 1637–1638 рр. Так, в універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалося: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалася в безпечності, а запасшись кіннями, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться лицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно»²³. Таким чином, обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням захистити православ'я в Україні.

Звертаючись до старшини реєстровців, козацький гетьман Павло Бут докоряв їм, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не мало розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел, він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської». В іншому випадку Павлюк зазначав: «коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запорожжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно»²⁴. Отже, козацькі ватажки вбачали майбутню Україну як рівноправну частину Речі Посполитої в демократичних формах правління.

Цілком імовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухвалені вальним сеймом навесні 1638 р. Відповідно до постанови, козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців. Очевидно, територіальне обмеження місць проживання стало імпульсом для продовження козацького повстання

²³ Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego. Kraków, 1858. S. 26.

²⁴ Ibid. S. 43.

влітку 1638 р. У посланні гетьмана Дмитра Гуні повторюється теза про бачення єдиної спільноти мешканців Подніпров'я, чії інтереси мають бути захищеними. «Вочевидь, – ішлося в документі, – немає тут правди ні боязні Божої, нехай би з нами, з Військом Запорозьким війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалися на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помсту до Бога і нас до цього збуджують»²⁵.

Більш успішно ідея козацької автономії під прапором православ'я реалізувалася з початком Визвольної війни. Під час переговорів керівників збройного виступу із посольством коронного гетьмана Миколая Потоцького на Запорозькій Січі у березні 1648 р. були сформульовані вимоги, основна з яких стосувалася виведення кварцяного війська із «Задніпров'я та України» і скасування тут «управління Речі Посполитої»²⁶. Тобто йшлося про виокремлення козацького регіону в автономне утворення Речі Посполитої.

Перемоги українського війська під Жовтими Водами та Корсунем зміцнили автономістичні позиції козацької верхівки. Відповідно, в поширюваних серед населення універсалах Богдана Хмельницького містився намір ліквідувати чинні органи влади, запровадивши натомість козацькі владні структури на чолі з гетьманом. Відсутність повноцінних джерел не дає змоги з'ясувати передбачуваний статус нового утворення на Подніпров'ї, очевидно, це мав бути регіон з широкими автономними правами. У всякому разі, реалізація задуму мала б призвести до задоволення козацьких потреб та одночасного зміцнення королівської влади як запоруки стримання магнатського і шляхетського свавілля.

Водночас кончина Владислава IV істотно вплинула на плани Хмельницького. Втративши в особі короля протектора, козаки звернули увагу на православного московського царя Олексія Михайловича як потенційного кандидата на трон Речі Посполитої. Завдяки його підтримці планувалося урівняти козацький статус із шляхетським й утворити в Україні широку автономію. Не менш перспективною видавалася козакам кандидатура трансильванського князя. Невиправданість сподівань змусила Б. Хмельницького підтримати у боротьбі за монарший престол кандидатуру Яна Казимира. На думку деяких дослідників, цим було зумовлене і здійснення військового походу на західноукраїнські землі, під час якого гетьман висував значно поміркованіші пропозиції, зокрема, щодо збільшення чисельності реєстру, захисту православної церкви та підпорядкування Війська Запорозького виключно владі короля.

Потужним чинником для усвідомлення гетьманом мети боротьби стала його зустріч із єрусалимським патріархом Паїсієм у Києві наприкінці 1648 р.

²⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 237.

²⁶ Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów. Spr. 143. S. 685; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 2009. С. 83.

В європейській практиці політичного життя посвячення правителя держави вищим ієрархом було одним із найважливіших елементів визнання його божественних прав. За переказами, аналогічний обряд був проведений і над Б. Хмельницьким. Таким чином, над усією територією, яку контролювало козацтво, було визнано його владу як «князя Русі»²⁷. Козацький посол до Москви Силуян Мужилівський на початку 1649 р. акцентував увагу на тому, що визволена від поляків територія України «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і вони у «цих місцях живуть собі вільно»²⁸.

Про радикальну зміну поведінки і самооцінки гетьмана зазначали й королівські комісари під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. Там же Б. Хмельницький заявив про намір об'єднати всі руські / українські землі в етнічних межах, вказуючи на західний кордон «по Львів, Холм і Галич»²⁹. Фактично гетьман вперше офіційно висловив намір створити самостійну Українську державу.

Таким чином, основні засади самоврядності, як важливого чинника автономії, були сформульовані очільниками Запорозької Січі. Це зумовило появу різних політичних проектів, в яких провідна роль відводилася Війську Запорозькому. Боротьба козацтва за права та привілеї співпала в часі із загостренням конфесійної ситуації в Україні. Союз козацької верхівки з православними ієрархами в першій половині XVII ст. сприяв усвідомленню позицій обох сторін в умовах польської експансії. Під час козацьких повстань серед гасел їх провідників важливе місце належало захисту православ'я. Виплекані козаками соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором державотворення в Україні, яке проявилось в ідеї козацької автономії в межах Речі Посполитої.

²⁷ *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 293.

²⁸ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Вид. 2-е. Львів, 1990. С. 226.

²⁹ *Воссоединение Украины с Россией.* Москва, 1953. Т. 2. С. 118.

